

PRZEGLĄD BADAŃ

Jan Jacek Bruski
Kraków

Wielka Wojna w perspektywie ukraińskiej

Pierwsza wojna światowa była doświadczeniem, które głęboko przeorało ukraińską świadomość. Doświadczeniem — dodajmy — pod wieloma względami zbliżonym do polskiego. Ukraińcy, pozbawieni podobnie jak Polacy własnej państwowości, stali się mimowolnymi uczestnikami konfliktu toczonego przez mocarstwa, z których interesami tylko w ograniczonym stopniu, jeśli w ogóle, mogli się utożsamiać. Zarówno ziemie ukraińskie, jak i polskie stanowiły przy tym jedną z najważniejszych widowni globalnego starcia, a przedstawiciele obu narodów zmuszeni zostali do bratobójczych zmagania, służąc w szeregach armii obydwu wujujących stron. Pod sztandarami rosyjskimi walczyło ponad 4 mln „małoruskich” poddanych Mikołaja II — co oznaczało, iż co trzeci zmobilizowany pochodził z terenów Ukrainy. Po przeciwnej stronie znalazło się 300 tys. Rusinów z Galicji, Bukowiny i Zakarpacia, służących w armii monarchii habsburskiej. I jedni, i drudzy zapłacić mieli olbrzymią daninę krwi. Duże straty poniosła też ukraińska ludność cywilna na terenach, gdzie toczyły się działania wojenne lub które stanowiły przez dłuższy czas bezpośrednie zaplecze frontu.

W tej sytuacji dziwić musi fakt, iż pierwsza z wojen światowych pozostawała do niedawna „wielkim nieobecnym” w pamięci Ukraińców. Bardzo symptomatyczne, iż ukraińskie doświadczenia tego konfliktu nie znalazły niemal odzwierciedlenia w literaturze pięknej, będącej zawsze czułym barometrem stanu społecznej świadomości, a zarazem narzędziem kształtowania zbiorowych wyobrażeń. Jeśli nie liczyć paru prozatorskich drobiazków¹, wątek „pierwszowojenny” podejmuje chyba tylko jeden utwór o większym ciężarze gatunkowym. Chodzi o głośną powieść Osypa Turianskiego *Poza granicami bólu* (*Поза межами болю*, 1917), odwołującą się do wspomnień autora z frontu bałkańskiego i pobytu w serbskiej niewoli. Próbując dociec przyczyn tego stanu rzeczy, znany ukraiński pisarz Taras Prochaśko stwierdza: „Narodowa rewolucja z lat 1917–1921 była dla Ukraińców wstrząsem tak potężnym, iż przeszkodziła ona

¹ Wypada w tym miejscu wymienić przede wszystkim opowiadania Osypa Makoweja i Marka Czeremszyny. Szerzej zob. Б. І. Андрусишин, *Питання Першої світової війни на сторінках історичної художньої літератури*, „Проблеми історії України XIX–початку XX ст.” [dalej: ПіУ XIX–XX], вип. 12, Київ 2006, s. 37–49.

«przetrawieniu» przez naszą literaturę pierwszej wojny światowej — wydarzenia o znaczeniu równie istotnym nie tylko dla ówczesnego świata, ale i dla dzisiejszego postrzegania historii»². Słowa Prochański dotyczą literatury, jednak mogą również stanowić komentarz do tego, jakie miejsce zajęła Wielka Wojna w ukraińskiej refleksji historiograficznej.

W okresie międzywojennym historycy piszący poza granicami ZSRR — zarówno Haliczanie, jak i emigranci z terenów Ukrainy Naddnieprzańskiej — skupili się na analizie „ukraińskich zmagani wywoleńczych” (*українські визвольні змагання*) z lat 1917–1921³. Opis wydarzeń wojny światowej — jeśli w ogóle się do nich odwoływano — traktowany był najczęściej jako swego rodzaju prolog, wstęp do właściwej opowieści. Trudno się dziwić, iż spod pióra ukraińskich autorów nie wyszło w tym czasie właściwie żadne opracowanie, które ujmowałoby temat Wielkiej Wojny w szerszej, bardziej uniwersalnej perspektywie. Standardem — w jakiejś mierze obecnym zresztą do dzisiaj w ukraińskiej literaturze historycznej — stało się przedstawianie wojny wyłącznie przez pryzmat jej wpływu na położenie kwestii ukraińskiej⁴.

Utrwaleniu się podobnego, ukraińskocentrycznego spojrzenia sprzyjało niewątpliwie przeświadczenie, iż jedną z istotnych przyczyn, które doprowadziły do wybuchu światowego konfliktu, była właśnie sprawa ukraińska, w szczególności dążenie Imperium Rosyjskiego do opanowania Galicji Wschodniej i zniszczenia tamtejszego ośrodka ruchu narodowego⁵. Ogólną tendencją było pozycjonowanie Ukraińców jako ofiar Wielkiej Wojny, ciężko doświadczonych nie tyle przez same działania militarne, ile przez represyjną, antyukraińską politykę zarówno władz rosyjskich, jak i austriackich (oraz stojących za tymi ostatnimi czynników polskich). Taki ton narzuciła już pierwsza z powojennych ukraińskich syntez — *Ilustrowana historia Ukrainy* Mychajła Hruszewskiego⁶. Hruszewski — najbardziej chyba autorytatywna postać ówczesnej ukraińskiej historiografii, zarazem czołowa osobistość ruchu narodowego poprzednich dekad — zatytułował odpowiedni rozdział swojej pracy bardzo wymownie: *Niszczenie ukraińkości w latach wojny* (*Знищення українства під час війни*). Zgodnie z zaproponowanym tytułem skupił się na przedstawieniu takich zagadnień,

² Т. Прохасько, *Перша світова війна в українській класичній літературі: Осип Турянський*, http://culturalproject.org/lectures/persha-svitova-viyna-v-ukrainskyi-klasichniy-literaturi-osip-turyanskiy/#.U8TqiJR_sTl [dostęp: 14 VII 2014].

³ Dalsze uwagi formułowane w odniesieniu do „okresu międzywojennego” dotyczą w zasadzie również drugiej wojny światowej — istotną cezurą, jeśli chodzi o rozwój ukraińskiej historiografii, były bowiem dopiero lata 1944–1945. Dodać należy jednak, iż podczas wojny ukazało się niewiele prac istotnych z punktu widzenia naszej analizy.

⁴ Było to notabene również pochodną bardziej generalnego zjawiska braku zainteresowania badaczy ukraińskich dziejami powszechnymi. Utyskiwał na to jeszcze w latach dwudziestych znany emigracyjny historyk i działacz polityczny Ołeksander Szulhyn. Ubolewał on, że rodzima humanistyka skupia się wyłącznie na badaniach związanych w ten czy inny sposób ze sprawami ukraińskimi. Przestrzegał, iż „szczególnie szkodliwy [...] jest słaby rozwój tych dyscyplin naukowych, które choć nie mają bezpośredniego związku z ukrainistyką, ale powinny w oświetleniu ukraińskim uzyskać swój własny, specyficzny koloryt. Mamy na myśli [...] w pierwszej kolejności historię powszechną”. O. Шульгин, *Нариси з нової історії Європи*, Прага 1925, s. 3. Uwagi te nie straciły wiele na aktualności.

⁵ Ocenę taką znaleźć możemy m.in. w bieżących zapiskach i wspomnieniach czołowych ukraińskich działaczy tego okresu. Zob. С. Чикаленко, *Щоденник (1907–1917)*, Київ 2011, s. 336, 337; Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 року)*, Київ 2007, s. 23.

⁶ Pierwsze wydania tej niezwykle popularnej pracy ukazały się jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Po jej zakończeniu, już przebywając na emigracji, Hruszewski dopisał kilka rozdziałów dotyczących wydarzeń późniejszych. Wersja ta ukazała się drukiem w roku 1921. М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Київ–Відень 1921.

jak represje wobec ruchu ukraińskiego w Rosji, antyukraińska polityka caratu w okupowanej Galicji oraz terror zastosowany wobec Ukraińców przez austro-węgierskie władze wojskowe. Martyrologiczny wymiar nadał Hruszewski również wydarzeniom związanym z odwrotem wojsk rosyjskich w 1915 r. (po klęsce pod Gorlicami), który pociągnął za sobą falę masowego uchodźstwa i przymusowych wysiedleń ludności ukraińskiej z terenów przyfrontowych.

Wszystkie wymienione wyżej elementy znalazły się również w dwutomowej *Historii Ukrainy lat 1917–1923* wybitnego emigracyjnego autora Dmytra Doroszenki⁷. Książkę tę otwiera treściwy rozdział poświęcony losom Ukraińców podczas wojny światowej. Jak już wspomniałem, powieli on w znacznej mierze schemat zawarty w pracy Hruszewskiego, narracja Doroszenki jest jednak znacznie bardziej szczegółowa i precyzyjna (co zrozumiałe, zważywszy na odmienne sprofilowanie i zakres chronologiczny obu syntez), ma też bardziej wyważony charakter. Poza wątkami „męczeńskimi” autor uwzględnił również inne aspekty sprawy ukraińskiej w omawianym okresie. W szczególności szeroko pisze o sporach orientacyjnych wśród Ukraińców, podzielonych przez stosunek do wojny, oraz o aktywności politycznej i wojskowej ukraińskich elit — zarówno galicyjskich, jak i naddnieprzańskich.

W latach dwudziestych i trzydziestych monograficznego opracowania doczekały się w ukraińskiej literaturze jedynie pojedyncze tematy związane z wydarzeniami wojny światowej. Chętnie eksploatowanym wątkiem był m.in. czyn zbrojny Ukraińskich Strzelców Siczowych — ochotniczej formacji walczącej na froncie wschodnim u boku Austro-Węgier⁸. Warto przy tym zauważyć, iż dzieje *ususów* postrzegane były często — zgodnie z przedstawionym wyżej wzorcem pisania o pierwszej wojnie światowej — jako swoiste wprowadzenie do historii narodowej rewolucji. Ze strzeleckich szeregów wywodziło się przecież wiele postaci, które odegrać miały kluczową rolę w latach 1917–1921. Tradycje USS kontynuowały też oddziały wchodzące później w skład zarówno armii Centralnej Rady i Dyrektoriatu, jak i walczącej z Polakami Ukraińskiej Armii Galicyjskiej.

Szerzej omówiona została również działalność polityczna Ukraińców galicyjskich w latach Wielkiej Wojny — przede wszystkim funkcjonowanie takich instytucji jak Główna (później Ogólna) Rada Ukraińska oraz Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. Chyba jako pierwszy syntetycznie przedstawił to zagadnienie Mychajło Łożyński we wstępnym rozdziale swojej, pisanej na gorąco historii Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Praca ta powstała w dość specyficznym kontekście politycznym — w dobie ukraińskich zabiegów o pozyskanie mocarstw ententy dla projektu niepodległości bądź autonomii Galicji Wschodniej. Nie dziwi zatem, iż sporo miejsca autor poświęcił obronie Haliczan przed zarzutami germanofilstwa i tłumaczeniu uwarunkowań ich orientacji na państwa centralne w czasie wojny światowej⁹. Podstawowe opracowanie na ten temat, do którego sięgali (i sięgają do dzisiaj) późniejsi autorzy, ukazało się jednak parę lat później. Jego autorem był znany galicyjski parlamentarzysta i działacz społeczny Kost’ Łewycki. Wagę pracy podnosi fakt, iż Łewycki był jednym z czołowych aktorów opisywanych przez siebie wydarzeń, pełniąc w czasie wojny m.in. funkcję przewodniczącego Główniej, a następnie Ogólnej Rady Ukraińskiej. Jego książ-

⁷ Doroszenko nie zdołał zrealizować w całości swojego ambitnie zakrojonego projektu. Ostatecznie ukazały się jedynie tomy omawiające okres Centralnej Rady oraz Hetmanatu, narracja urywa się zatem pod koniec 1918 r. Д. Доросенко, *Історія України 1917–1923 рр.*, т. I–II, Ужгород 1930–1932.

⁸ Najpełniejsze w okresie międzywojennym ujęcie tego tematu: О. Думін, *Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918*, Львів 1936. Zob. ponadto: *Українські січові стрільці, 1914–1920*, ред. Б. Гнатевич, Львів 1935; І. Крип’якевич, Б. Гнатевич, *Історія українського війська*, Львів 1936, ч. 3, с. 293–356. Sporo drobniejszych opracowań i wspomnień ukazało się też na łamach ukraińskich czasopism historycznych, przede wszystkim lwowskiego „Litopysu Czerwonoi Kałyny”

⁹ М. Лозинський, *Галичина в рр. 1918–1920*, [Відень] 1922, с. 12–25.

ka nie ma jednak charakteru *stricte* wspomnieniowego, jest raczej próbą pierwszego monograficznego ujęcia tematu, zawiera też cenne dokumenty źródłowe¹⁰.

Uwagę historyków przyciągał ponadto problem polityki okupacyjnej władz rosyjskich w Galicji w latach 1914–1915. W okresie tym, ochrzczonej później mianem „Ruiny Galicyjskiej” (*Галицька Руїна*), doszło do zmasowanego ataku na miejscowe instytucje życia ukraińskiego oraz do prób rusyfikacji i „prawosławizacji” zajętej prowincji. Pierwsze studium poświęcone tym zagadnieniom powstało jeszcze w latach wojny, a jego autorem był młody wówczas i mało znany badacz ze Lwowa Iwan Krypiakewycz¹¹. Cenne uwagi znaleźć możemy również w pracach wspomnianego już Dmytra Doroszenki. W 1917 r. został on mianowany komisarzem rosyjskiego Rządu Tymczasowego dla zajętych terenów galicyjsko-bukowińskich. Pełniąc tę funkcję, zdołał zebrać sporo materiału dokumentalnego dotyczącego tzw. pierwszej okupacji Galicji¹². Temat próbowali podjąć również badacze piszący w latach dwudziestych na Ukrainie Sowieckiej, pozostający jednak poza nurtem historiografii marksistowskiej. Dwa ważne artykuły ukazały się na łamach periodyku „Ukrajina” redagowanego przez Mychajła Hruszewskiego pod auspicjami Sekcji Historycznej Wszzechukraińskiej Akademii Nauk¹³. Wytyczony przez te teksty kierunek badań nie mógł być jednak kontynuowany w związku z pogromem przedstawicieli „burżuazyjnej” nauki historycznej na Ukrainie na początku lat trzydziestych.

Jeśli chodzi o opracowania monograficzne dotyczące różnych ukraińskich aspektów pierwszej wojny światowej, należy zauważyć, iż skupiały się one raczej na wydarzeniach związanych z losami zachodniej części ukraińskiego *eticum*. Perspektywa naddnieprzańska była znacznie słabiej reprezentowana. Z powyższą konstatacją nie kłóci się fakt zainteresowania międzywojennych badaczy jeszcze jednym istotnym tematem, jakim były dzieje Związku Wyzwolenia Ukrainy. Organizacja ta założona została latem 1914 r. przez grupę działaczy z Ukrainy rosyjskiej, funkcjonowała jednak przez cały czas swojego istnienia w kontekście pozakrajowym, emigracyjnym: powstała we Lwowie, by przenieść się następnie do Wiednia, a jej wysłannicy prowadzili agitację i pracę oświatową wśród jeńców ukraińskich w obozach w Niemczech i Austrii. W działalności biur informacyjnych oraz emisariuszy Związku na terenie państw centralnych i neutralnych często widzi się początki ukraińskiej akcji dyplomatycznej na Zachodzie. Zagadnieniom tym historycy poświęcili sporo uwagi już w latach dwudziestych i trzydziestych, pojawiły się też wówczas drukiem wspomnienia byłych działaczy organizacji¹⁴.

¹⁰ К. Левицький, *Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.*, ч. 1–3, Львів 1928–1930.

¹¹ Swoją pracę opublikował pod pseudonimem Iwan Petrowycz. І. Петрович, *Галичина під час російської окупації. Серпень 1914–червень 1915*, Львів 1915. Pozycja Krypiakewycza, cenionego przede wszystkim jako badacza Kozaczyzny, ugruntowała się w połowie lat dwudziestych. Jako jeden z niewielu ukraińskich historyków, którzy pozostali w kraju, mógł on kontynuować — choć z pewnymi perturbacjami — karierę naukową również po drugiej wojnie światowej, pracując w strukturach Akademii Nauk Ukrainy Sowieckiej.

¹² Pierwszy artykuł na ten temat Doroszenko opublikował jeszcze w roku 1918. Д. Дорошенко, „Галицька Руїна”, „Наше Минуле”, Київ 1918, ч. 3. Do sprawy wrócił później w swoich wspomnieniach oraz w przywoływanej już syntezie historii ukraińskiej rewolucji. Idem, *Мої спомини про недавнє минуле...*, с. 24–27; idem, *Історія України...*, т. I, розділ 1.

¹³ Ich autorami byli Serhij Jeffremow oraz Mychajło Kornułowycz. С. Єфремов, *До історії „Галицької Руїни” (в жандармському освітленні)*, „Україна”, Київ 1924, кн. 4, с. 127–144; М. Корнилович, *Плани „возсоединення галицьких уніятів” в 1914–1915*, „Україна”, Київ 1925, кн. 3, с. 134–152.

¹⁴ Zob. m.in. Д. Дорошенко, *Історія України...*, т. I, с. 34–39; О. Терлецький, *Українці в Німеччині, 1915–1918*, т. I, Ляйпціг 1919; О. Скоропис-Йолтуховський, „Мої злочини”, „Хліборобська

Nie sposób w tym miejscu uciec od istotnego problemu, jakim jest periodyzacja wydarzeń lat 1914–1921. Z poważnymi trudnościami w tym względzie ukraińscy historycy borykają się nie od dzisiaj. Łatwo zauważyć, iż zjawiska funkcjonujące pod zbiorczymi określeniami „pierwsza wojna światowa” i „ukraińska rewolucja” nie są rozłączne chronologicznie. Pierwsze etapy rewolucji nad Dnieprem to zarazem ostatnie kilkanaście miesięcy Wielkiej Wojny. Można, oczywiście, argumentować, że z punktu widzenia Kijowa wojna ta zakończyła się nie w listopadzie, a w lutym 1918 r. — wraz z zawarciem przez Ukrainę separatystycznego pokoju z mocarstwami centralnymi. W praktyce w wielu ukraińskich opracowaniach narracja dotycząca wojny urywa się jednak już w lutym (starego stylu) 1917 r., wraz z wybuchem rewolucji w Piotrogradzie — co merytorycznie nie ma uzasadnienia. Wydarzenia wojenne wychodzące poza tę cezurę pojawiają się w większości prac jako dość odległe tło, natomiast osią opowieści stają się wypadki wewnątrzukraińskie. Wojna powszechna wydaje się z tego punktu widzenia o tyle istotna, o ile w jakiś sposób z wypadkami tymi koreluje. Uwaga badaczy ukraińskiej rewolucji skupia się więc najczęściej na paru tylko wybranych aspektach związanych z wojną. Są to m.in. takie kwestie, jak proces ukrainizacji oddziałów „starej” armii rosyjskiej, losy Strzelców Siczowych (kurenia, a następnie pułku Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, złożonego z jeńców z armii austro-węgierskiej), ofensywa galicyjska (tzw. ofensywa Kiereńskiego) w lipcu 1917 r., pokój brzeski, wreszcie — pochód wojsk państw centralnych (w tym legionu USS) w głąb Ukrainy wiosną 1918 r.

Wszystkie wspomniane wątki — cieszące się od lat niezmienną popularnością wśród ukraińskich badaczy — podejmowała już ukraińska niesowiecka historiografia międzywojenna. Literaturze o mniej lub bardziej naukowym charakterze poświęconej tym zagadnieniom towarzyszyły publikacje typu źródłowego, przede wszystkim liczne wspomnienia. Tematem o najszerszym uniwersalnym znaczeniu poruszonym w tych pracach były niewątpliwie rokowania pokojowe toczone w Brześciu Litewskim z udziałem delegacji Centralnej Rady. Solidne studium poświęcił im pod koniec lat dwudziestych emigracyjny historyk Ilija Borszczak¹⁵. Ogłoszenie tego tekstu w języku francuskim, prestiżowe miejsce publikacji (miesięcznik „Le Monde Slave”) oraz *last but not least* temat — dotyczący bezpośrednio wydarzeń historii powszechnej, sprawiły, iż artykuł Borszczaka stał się cennym „towarem eksportowym” ówczesnej ukraińskiej historiografii i bywa do dzisiaj przywoływany w literaturze światowej poświęconej traktatowi brzeskiemu. Na rodzimym rynku czytelnicy znacznie większą popularnością cieszyła się jednak inna pozycja opublikowana w tym samym mniej więcej czasie — w związku z dziesiątą rocznicą podpisania układu w Brześciu. Chodzi o obszerny tom wspomnień i dokumentów, ogłoszony w 1928 r. pod redakcją Iwana Kedryna-Rudnyckiego¹⁶.

Historiografia ukraińska rozwijająca się po drugiej wojnie światowej na emigracji nie dodała wiele — przynajmniej w interesujących nas zakresie — do zestawu tematów poruszanych przez wcześniejszych badaczy. Kontynuowała też schematy interpretacyjne wypracowane w okresie międzywojennym. Dotyczy to w szczególności trzech ważnych syntez

Україна”, Відень 1920–1921, кн. 2, зб. II–IV, с. 191–237; А. Жук, *Як дійшло до заснування „Союзу визволення України”*, в: *Календар–альманах Дніпро на рік 1935*, Львів 1935, с. 103–117; М. Данько, *Від „Союзу Визволення України” до української дипломатії*, в: *Історичний Календар–Альманах „Червоної Калини” на 1939 рік*, Львів 1939, с. 39–42; В. Сімович, *Союз визволення (з приводу чвертьстоліття заснови)*, в: *Календар–альманах Дніпро*, Львів 1939, с. 51–57.

¹⁵ E. Borschak, *Le paix ukrainienne de Brest Litovsk*, „Le Monde Slave”, Paris 1929, nr 4, s. 33–62; nr 7, s. 63–84; nr 8, s. 199–225.

¹⁶ *Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин 9/II. 1918 — 9/II. 1928. Спомини та матеріали*, опр. І. Кедрин, Львів–Київ 1928.

historii Ukrainy, które ukazały się po 1945 r. — prac Natalii Połonskiej–Wasylenko, Oresta Subtelnego oraz Isydora Nahajewskiego¹⁷. Książki te pisane są z różnych perspektyw, wychodzą z odmiennych założeń ideowych i metodologicznych, jeśli chodzi o przedstawienie wypadków Wielkiej Wojny, trzymają się jednak w zasadzie kanonu stworzonego kilka dekad wcześniej przez Hruszewskiego i Doroszenkę. Największy sukces odniosła niewątpliwie praca Subtelnego, umiejętnie łącząca znakomity styl z lapidarnością wykładu i celnością interpretacji. Wymienione zalety, w połączeniu z faktem, iż ukazała się pierwotnie w języku angielskim, sprawiły, iż synteza ta zyskała sobie sporą popularność międzynarodową. W połowie lat dziewięćdziesiątych, przełożona na ukraiński i rosyjski, dotarła też do krajowego czytelnika, przyczyniając się do jego oswojenia z paradygmatem historiografii emigracyjnej. W wizji Subtelnego na pierwszy plan wybija się ocena Wielkiej Wojny jako konfliktu całkowicie obcego ukraińskim interesom. Autor ten szczególnie mocno podkreśla tragizm bratobójczej walki Ukraińców. „Jedynym pozytywnym aspektem wojny — pisze on — była perspektywa, iż może ona osłabić walczące ze sobą imperia i stworzyć tym samym nowe możliwości polityczne dla ich uciemiężonych poddanych. Perspektywa taka była jednak — przynajmniej początkowo — zbyt odległa, by można ją było traktować poważnie”¹⁸.

Autorem chyba najciekawszych, najbardziej nowatorskich ujęć w ukraińskiej literaturze historycznej powstającej na emigracji, był Iwan Łysjak–Rudnycki. Znamienne wydaje się więc, iż nawet ten wyśmienity badacz nie wniósł wiele, jeśli chodzi o nową konceptualizację pierwszej wojny światowej. W jego bogatej spuściznie, przede wszystkim wśród świetnych esejów dotyczących historii XIX i XX w., nie znajdziemy właściwie tekstów, które odnosiłyby się wprost do wydarzeń Wielkiej Wojny. Nie znaczy to wszakże, by refleksja na ten temat była całkowicie w twórczości Łysjaka–Rudnyckiego nieobecna. Wielokrotnie powracał on w swoich pracach do pytania o przyczyny porażki ukraińskiej rewolucji z lat 1917–1921. Próbując znaleźć na nie odpowiedź, pisał m.in. o kluczowym znaczeniu zapóźnienia ukraińskiego procesu narodotwórczego w porównaniu z narodami Europy Środkowej, które zdołały po 1918 r. wybić się na niepodległość. W tym właśnie kontekście dostrzegał wielki negatywny wpływ wojny. „W okresie, który poprzedzał pierwszą wojnę światową — stwierdzał w jednym ze swoich esejów — ukraiński ruch narodowy osiągnął bezwzględnie spore sukcesy. Ale jako całość — pomijając małą część galicyjską — Ukraina w 1914 r. nie stała się jeszcze w pełni skryształizowanym narodem. Aby utrwalić to, co zostało już osiągnięte, potrzebny był okres pokoju. Zamiast tego rozpoczęła się wojna. Wojna, a później rewolucja, przyspieszyły proces narodotwórczy, ale równocześnie legły na barkach młodego narodu wielkim brzemieniem, który przerósł jego siły”¹⁹.

Po 1945 r. kontynuowano na emigracji badania nad różnymi szczegółowymi zagadnieniami związanymi z Wielką Wojną, które interesowały historyków już w latach dwudziestych

¹⁷ Н. Полонська–Василенко, *Історія України*, т. I–II, Мюнхен 1973–1976; О. Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto 1988 (w 1994 r. ukazało się drugie, przerobione i znacznie rozszerzone wydanie tej pracy; angielskojęzyczna wersja książki doczekała się w sumie czterech wydań, ostatnie pochodzi z roku 2009); І. Нагаєвський, *Історія української держави двадцятого століття*, Рим 1989. W zestawieniu tym celowo pomijam wyśmienitą syntezę pióra Paula Roberta Magocsiego (pierwsze wydanie: *A History of Ukraine*, Toronto–Buffalo–London 1996), którą — z uwagi na poglądy narodowe autora — trudno byłoby zaliczyć do nurtu historiografii ukraińskiej.

¹⁸ О. Subtelny, *Ukraine: A History...*, wyd. II, Toronto 1994, s. 340.

¹⁹ І. Лисяк–Рудницький, *Український національний рух напередодні Першої світової війни*, w: idem, *Історичні есе*, т. I, упор. Я. Грицак, Київ 1994, с. 482. Tekst ukazał się po raz pierwszy w 1977 r. w wersji angielskojęzycznej na łamach „East European Quarterly” (*The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War*).

i trzydziestych. Pojawiło się więc trochę nowych publikacji (ale też wznowień prac dawniejszych), dotyczących takich kwestii, jak np. działalność Związku Wyzwolenia Ukrainy²⁰ czy pokój brzeski²¹. Osobno wspomnieć należy cenną monografię Stepana Ripeckiego, poświęconą historii ukraińskich formacji strzeleckich — zarówno legionu USS, jak i kijowskich Strzelców Siczowych²². Książka ta podejmuje wątek czynu zbrojnego *ususów*, ale pokazuje go na szerszym tle rozwoju sprawy ukraińskiej w czasie pierwszej wojny światowej. To, co wydaje się szczególnie nowatorskie w ujęciu Ripeckiego, to zakwestionowanie przez niego przełomowego charakteru wydarzeń roku 1917 i wysunięcie po raz pierwszy tak wyraźnie daty utworzenia oddziałów strzeleckich w Galicji jako faktycznego początku ukraińskiej rewolucji narodowej. „Wymarsz pierwszych sotni USS na front w Karpatach — pisze autor — oraz ich pierwsze boje z wojskami rosyjskimi — stanowiły początek nowożytnych zmaganiań wyzwoleniczych narodu ukraińskiego i jego zbrojnej walki o niezależną państwowość”²³. Jak się wydaje, na poglądy Ripeckiego bardzo istotny wpływ wywarły doświadczenia drugiej wojny światowej i pierwszych lat powojennych. Stąd zapewne bardzo silne akcentowanie przez tego autora wizji Rosji jako odwiecznego i śmiertelnego przeciwnika sprawy ukraińskiej, a także znaczenia orientowania się Ukraińców na własne siły i niepokładania nadziei w obcych sojusznikach oraz niepewnej, zmiennej koniunkturze międzynarodowej.

Niewątpliwie ważnym wydarzeniem, które posunęło naprzód ukraińskie badania nie tylko nad okresem rewolucji, ale i Wielkiej Wojny, było opublikowanie przez Theophila Hornykiewicza czterotomowej edycji dokumentów z archiwów wiedeńskich — *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922*, pokazującej rozwój sprawy ukraińskiej obserwowany z perspektywy władz Austro–Węgier, a później Republiki Austriackiej²⁴. Pojawienie się tego zbioru, ale też ukazanie się wielu prac autorów zachodnich poruszających podobne tematy, stało się dla historyków ukraińskich istotnym impulsem do badań nad miejscem Ukrainy w planach wojennych i późniejszej polityce mocarstw centralnych. Efektem było opublikowanie kilku cennych studiów — dotyczących zresztą głównie polityki Niemiec, a nie monarchii habsburskiej²⁵.

Zupełnie odrębnymi torami podążała historiografia sowiecka. W centrum jej uwagi pozostawały nieodmiennie wydarzenia, które doprowadziły jesienią 1917 r. do przejścia władzy w Rosji przez bolszewików. W związku z tym prace dotyczące pierwszej wojny światowej pisane były zgodnie z czytelnym teleologicznym schematem: wypadki lat 1914–1917 prowadzić miały w sposób nieuchronny do wybuchu rewolucji, stanowiąc jedynie rodzaj preludium „Wielkiego Października”. Szczegółowe kanony interpretacyjne — których przestrzegać musieli również historycy ukraińscy — wypracowywane były w Moskwie. Jest bardzo charak-

²⁰ Zob. przykładowo: *Союз Визволення України. 1914–1918 Відень*, Нью-Йорк 1979.

²¹ Najlepsze opracowanie na ten temat wyszło spod pióra Stephana M. Horaka — *The First Treaty of World War I: Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918*, Boulder, Col. 1988. Niemal równocześnie ukazała się popularna książeczka Stepana Wolanyka. С. Воляник, *Берестейський договір 9 ІІ 1918*, Клівленд 1989.

²² С. Ріпецький, *Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин*, Нью-Йорк 1956.

²³ *Ibidem*, s. 311.

²⁴ *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe*, red. Th. Hornykiewicz, t. I–IV, Philadelphia, Pa. 1966–1969.

²⁵ O.S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918*, New Brunswick, N. J. 1971; idem, *The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine*, w: *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, red. T. Hunczak, Cambridge, Mass. 1977; I. Kamenetsky, *The Ukrainian Central Rada and the Status of the German and Austrian Troops following the Peace Treaty of Brest–Litovsk*, „Український історик” 1982–1983, ч. 3–4 (75–76), 1(77), s. 119–127. Zob. też przywołaną wyżej pracę Stephana M. Horaka.

terystyczne, iż już od początku lat trzydziestych, po rozgromieniu marksistowskiej szkoły historycznej Michaiła Pokrowskiego, zdecydowanie krytycznej wobec dziedzictwa imperium Romanowów, obowiązywać zaczęły zaskakująco wyrozumiałe oceny polityki zagranicznej caratu. W ujęciu tym przedrewolucyjna Rosja — przedstawiana jako wyzyskiwana „półkolonia” mocarstw zachodnich — stawała się raczej ofiarą niż jednym z głównych winowajców wojny. Wybuch konfliktu wiązano przede wszystkim z narastaniem sprzeczności między imperializmem niemieckim i brytyjskim, działania rosyjskie oceniano natomiast dosyć łagodnie, momentami wręcz z nutą sympatii. Akcentowano w szczególności rosyjskie dążenia do wyzwolenia narodów słowiańskich.

Ten ostatni kontekst bardzo istotnie rzutował na interpretacje formułowane przez ukraińską historiografię sowiecką. Obowiązującą w niej kliszą było zatem przedstawianie okupacji Galicji Wschodniej jako swego rodzaju misji wyzwolenczej, dzięki której zachodni Ukraińcy oswobodzeni zostali z ucisku Austro–Węgier²⁶. Sowieccy autorzy pisali obszernie o prorosyjskich nastrojach panujących wśród miejscowej ludności i o ciepłym przyjęciu, jakie zgotowała ona wkraczającym wojskom carskim. Dodawano do tego, oczywiście, odpowiednią klasową, internacjonalistyczną interpretację. „Między żołnierzami rosyjskimi — czytamy w dwutomowej *Historii Ukraińskiej SRR* z roku 1967 — przebywającymi na terenie Galicji, Bukowiny oraz części Ukrainy Zakarpackiej, a miejscową ludnością zawiązywały się przyjacielskie, braterskie stosunki. Rosyjscy żołnierze — przebrani w szynel robotnicy i chłopci, których rząd carski siłą pognął na imperialistyczną rzeź — całym sercem współczuli ludowi pracującemu ziem zachodnioukraińskich [...] i udzielali mu w miarę możliwości pomocy, nierazkroć wspierając wystąpienia ukraińskiego chłopstwa przeciw właścicielom ziemskim”²⁷. W literaturze powstającej na terenie USRR jednoznacznie negatywnie oceniano „terrorystyczny reżim” austro–węgierski w Galicji i działalność popleczników tego reżimu — galijskiej inteligencji ukraińskiej oraz Kościoła greckokatolickiego²⁸.

Należy od razu zaznaczyć, że ukraińscy autorzy sowieccy nie mieli szerszego pola do popisu, jeśli chodzi o badania nad pierwszą wojną światową. Tematy o bardziej uniwersalnym charakterze — bardziej też nacechowane politycznie — zarezerwowane były dla „wypróbowanych” historyków rosyjskich. Badaczom z Kijowa czy Charkowa pozostawała przede wszystkim regionalistyka — dość specyficznie rozumiana. Ulubionym przedmiotem rozważań stała się historia lokalnych organizacji bolszewickich. Najmniej znaczącym aspektem ich aktywności w latach „wojny imperialistycznej” poświęcono dziesiątki artykułów i monografii, podczas gdy wiele znacznie istotniejszych tematów nie doczekało się w ogóle opracowania. Chętnie podejmowano też badania nad szeroko rozumianym zagadnieniem ruchu robotniczego i chłopskiego na ziemiach ukraińskich. Tematyka ta dawała nieco większą swobodę manewru niż scholastyczne rozważania nad liczebnością poszczególnych komórek bolszewickich i liczba powielonych przez nie antywojennych ulotek. W efekcie część prac dotyczących wspomnianych zagadnień zachowała do dzisiaj — mimo sporego zideologowania — pewne walory naukowe²⁹.

²⁶ І. В. Ільницький, *Проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 р.р.) у сучасному науковому дискурсі*, ПіУ XIX–XX, вип. 19, Київ 2011, с. 323, 324; О. П. Реєнт, Б. М. Янишин, *Перша світова війна в українській історіографії*, в: *Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна*, упор. О. Реєнт, Київ 2013, с. 31, 32.

²⁷ *Історія Української РСР у двох томах*, гол. ред. К. К. Дубина, т. 1, Київ 1967, с. 702.

²⁸ Zob. np. В. Осечинський, *Галичина під гнітом Австро–Угорщини в епоху імперіалізму*, Львів 1954, с. 88–146.

²⁹ Obszernie na ten temat: О. Реєнт, Б. Янишин, *Перша світова війна в українській історіографії...*, с. 18–20, 26–29.

Jeśli chodzi o kwestie o szerszym znaczeniu podejmowane przez ukraińską historiografię sowiecką, warto wspomnieć o próbach refleksji nad wybranymi aspektami międzynarodowymi sprawy ukraińskiej w latach pierwszej wojny światowej. W praktyce wysiłki w tym zakresie sprowadzały się głównie do analizy polityki Niemiec i Austro–Węgier. Bardziej gruntowne opracowania na te tematy zaczęły się pojawiać się też stosunkowo późno, dopiero na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia. Wymienić w tym miejscu należy przede wszystkim monografię Iwana Kulinyca o miejscu Ukrainy w „zaborczych planach imperializmu niemieckiego”³⁰. Praca ta dotyczyła głównie okresu bezpośrednio poprzedzającego wybuch wojny, większość powstającej literatury skupiała się jednak na wydarzeniach późniejszych, zwłaszcza wypadkach z lat 1917–1918. Podejmowano zatem wątek negocjacji pokojowych w Brześciu Litewskim oraz późniejszej niemiecko–austriackiej interwencji na Ukrainie. Interpretacje pojawiające się w pracach dotyczących tych zagadnień miały dość sztampowy charakter. Gloryfikacji działań bolszewików i młodej dyplomacji sowieckiej towarzyszyły nieodmiennie potępiające oceny formułowane pod adresem polityki mocarstw centralnych i „burżuazyjnych nacjonalistów” spod znaku Ukraińskiej Republiki Ludowej³¹. Swego rodzaju podsumowaniem tego nurtu badań stała się monografia pokoju brzeskiego pióra Rema Symonenki. Opublikowana u schyłku Gorbaczowowskiej *pieriestrojki*, zawierała ona już jednak pewne nowe akcenty, opierała się też na solidniejszej bazie źródłowej niż wcześniejsze opracowania³².

Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. stanowiło bardzo istotną cezurę, nie oznaczało jednak natychmiastowego i całkowitego zerwania z paradygmatem historiografii sowieckiej. Znaczna część establishmentu akademickiego nad Dnieprem rozumiała potrzebę zmian i dostosowania dotychczasowej narracji historycznej do potrzeb ukraińskiego *derżawotworennja* (budownictwa państwowego). Różniono się jednak w ocenie tego, jak radykalna ma być owa postulowana „zmiana kursu”. Wielu przedstawicieli starszej generacji historyków — nadal aktywnie publikujących — zdecydowało się poprzestać na kosmetycznej modyfikacji głoszonych poprzednio tez. Dobrym przykładem służyć może twórczość Iwana Rybałki, profesora Uniwersytetu Charkowskiego, autora popularnego w czasach sowieckich akademickiego podręcznika historii Ukrainy³³. Autor ten odnalazł się bardzo dobrze w nowej rzeczywistości, a jego praca — wprawdzie przerobiona i uzupełniona, ale powielająca wiele dawnych, sowieckich schematów — opublikowana została ponownie w połowie lat dziewięćdziesiątych z *imprimatur* ukraińskiego Ministerstwa Oświaty³⁴. Podręcznik Rybałki najeżony jest wprost dyskusyjnymi, anachronicznymi ujęciami, a interesujące nas fragmenty dotyczące pierwszej wojny światowej nie stanowią tutaj wyjątku. Zawarte w odpowiednim rozdziale sformułowania robią wrażenie parafraz czy wręcz cytatów z pracy Lenina z 1916 r. *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*. „Wojna, którą rozpoczęli imperialiści — pisał (w roku 1997) charkowski autor — była przez nich toczona w celu ponownego podziału podzielonego już świata, zagarnięcia kolonii, rynków zbytu i źródeł surowców, w celu zniewolenia innych na-

³⁰ І. Кулінич, *Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914)*, Київ 1963.

³¹ Zob. pr. Г. Заставенко, *Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.*, Київ 1959; С. Склярєнко, *Боротьба трудящих України проти німецько–австрійських окупантів та гетьманщини в 1918 р.*, Київ 1960.

³² Р. Симоненко, *Брест. Двобій війни і миру*, Київ 1988.

³³ І. К. Рибалка, *Історія Української РСР. Дорадянський період. Підручник для студентів історичних факультетів вузів*, Київ 1978.

³⁴ Idem, *Історія України*, ч. 1: *Від найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Підручник для студентів історичних факультетів вузів, Харків 1995; ч. 2: *Від початку XIX століття до лютого 1917 року*. Підручник для студентів історичних факультетів вузів, Харків 1997.

rodów. Tak więc wojna, która rozpoczęła się w 1914 r., była wojną niesprawiedliwą, zaborczą, imperialistyczną”. W podobnym stylu utrzymane są również dalsze rozważania. „Stawiając sobie za cel zagarnięcie cudzych ziem — czytamy na temat planów wojennych mocarstw centralnych — Niemiec i austro-węgierscy imperialiści mieli również agresywne zamiary wobec Ukrainy. Niemiec junckrzy i burżuazja dążyli do rozgromienia i rozczłonkowania Rosji i oderwania od niej Ukrainy, guberni bałtyckich, Polski oraz Kaukazu i – po podporządkowaniu ich swoim wpływom — utworzenia „Wielkich Niemiec”, które miały wywalczyć panowanie nad światem. Starając się omamić ukraiński lud pracujący, zapowiadali oni powstanie „Niepodległej Ukrainy” pod egidą Niemiec. Naprawdę chodziło o przekształcenie Ukrainy w kolonię niemieckiego imperializmu”³⁵. Synteza pióra Rybałki nie zasługiwałaby na obszerniejsze omówienie w tym miejscu, gdyby nie fakt, iż chodzi o jeden z bardziej wpływowych do dzisiaj podręczników — nie tylko na poziomie uniwersyteckim. Zawarte w nim interpretacje dotyczące pierwszej wojny światowej powtarza również wiele ukraińskich opracowań dla szkół średnich³⁶. Dostępność pełnego tekstu tego podręcznika w internecie zwiększa dodatkowo jego siłę oddziaływania.

Dodać trzeba od razu, że prace „konserwatystów” — jak ich określa badacz tego zagadnienia Tomasz Stryjek³⁷ — przywiązanych do co najwyżej lekko „upudrowanego” paradygmatu sowieckiego, stanowiły mimo wszystko margines ukraińskiej historiografii po 1991 r. Większość badaczy prominentnych w czasach ZSRS — zwłaszcza należących do średniego i nieco młodszego pokolenia — opowiedziało się za poszukiwaniem płaszczyzny, która pozwoliłaby uzgodnić tradycje historiografii sowieckiej i narodowej. Polegało to najczęściej na przyjęciu tradycyjnego schematu historii Ukrainy stworzonego jeszcze przez Hruszewskiego i zmodyfikowaniu go poprzez „przemycenie” pewnych marksistowskich kategorii pojęciowych i szersze uwzględnienie roli masowych procesów społecznych. W uproszczonej, zwulgaryzowanej wersji tej nowej narracji miejsce chłopstwa i klasy robotniczej jako głównych aktorów procesu dziejowego zajął ukraiński naród, a walki o wyzwolenie społeczne — walka o wyzwolenie narodowe.

Jeśli chodzi o próby całościowego ujęcia dziejów Ukrainy, to najambitniejszą i najciekawszą intelektualnie propozycję należącą do wspomnianego nurtu przedstawił zespół autorów związanych z Instytutem Historii Ukrainy kijowskiej Akademii Nauk. Zespół ten, kierowany przez dyrektora Instytutu Walerija Smolija, opublikował w latach 1995–1996 pracę *Historia Ukrainy. Nowe spojrzenie*³⁸, która była zwiastunem wydanego wkrótce piętnastotomowego

³⁵ Cyt. za wersją on-line pracy Rybałki: <http://readbookz.com/book/201/7691.html> (dostęp: 19 XI 2014).

³⁶ Wpływy syntezy Rybałki — zarówno jej ogólnej koncepcji, jak i poszczególnych sformułowań — widać w treści niektórych podręczników. Zob. np. rozdział dotyczący przyczyn i przebiegu pierwszej wojny światowej w: M. С. Рожик, М. І. Ерстенюк, М. С. Пасічник, О. М. Сухий, І. І. Федик, *Всесвітня історія. Новітні часи: 1914–1945. Підручник для 10–го класу середньої школи*, Київ 1998. O bardzo specyficznej „inspiracji” książką charkowskiego historyka możemy mówić w przypadku repetytorium Mykoły Jakowenki. Autor ten bez żenady splagiatował (przepisał z niewielkimi skrótami) cały rozdział pracy Rybałki poświęcony pierwszej wojnie światowej. Zob. М. А. Яковенко, *Історія України. Інтенсивний курс підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання*, Київ 2008, с. 207 i n.

³⁷ Autor ten poddał wnikliwej, krytycznej analizie przemiany, jakie dokonały się w historiografii ukraińskiej u schyłku komunizmu i w pierwszych latach niepodległości. W kilku dalszych akapitach odwoływać się będę w znacznej mierze do jego ustaleń. Zob. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991–2004*, Warszawa 2007, zwłaszcza s. 251–373.

³⁸ *Історія України. Нове бачення*, ред. В. Смолій, т. I–II, Київ 1995–1996.

cyklu *Ukraina przez wieki*³⁹. Syntezy te nie miały do końca spójnego charakteru. Widać to było zwłaszcza w wypadku drugiej publikacji. Każdy z jej tomów został napisany przez innego autora czy autorów, którzy proponowali nieco odmienne interpretacje. Obok tomów bardzo dobrych, zawierających nowe ujęcia⁴⁰, znalazły się też w serii tomy słabsze. Niestety, temat pierwszej wojny światowej nie doczekał się w żadnej z syntez „kijowskich” satysfakcjonującego przedstawienia. W pierwszej z nich — podejmującej tylko wybrane zagadnienia — Wielka Wojna w zasadzie w ogóle się nie pojawia, w przypadku drugiej — omówiona została w tomie autorstwa Witalija Sarbeja, chyba jednym z najmniej interesujących w całym cyklu⁴¹. Sarbej z upodobaniem operuje w swojej pracy przebrzmiałą frazeologią sowiecko-marksistowską, a jego ujęcie wydarzeń z lat 1914–1917 niepokojąco przypomina — nie tylko anachronicznym językiem — syntezę Iwana Rybałki.

Po 1991 r. spora grupa historyków ukraińskich całkowicie odrzuciła marksistowską metodologię i schematy interpretacyjne, by powrócić do tradycyjnego dyskursu narodowego, obecnego w historiografii międzywojennej i emigracyjnej. Towarzyszył temu powrót do dość zachowawczego pod względem metodologicznym, pozytywistycznego sposobu uprawiania historii. Za reprezentatywną dla tej grupy badaczy uznać należy — alternatywną wobec „kijowskiej” — „lwowską” syntezę dziejów Ukrainy, przygotowaną pod kierunkiem Jurija Zajcewa⁴². Interesujące nas w tym miejscu partie pracy dotyczące lat 1914–1920 wyszły spod pióra Mykoły Łytwyny. Jak można się było spodziewać, uwaga tego lwowskiego historyka skupia się na wydarzeniach ukraińskiej rewolucji — oczywiście, nie „proletariackiej”, ale „narodowo-demokratycznej”. Pewne novum stanowi jednak uznanie za datę początkową owej rewolucji roku 1914 i inkorporowanie do jej historii wybranych epizodów okresu Wielkiej Wojny. Cechą charakterystyczną narracji Łytwyny dotyczącej lat 1914–1917 jest położenie głównego nacisku na wypadki rozgrywające się na ziemiach zachodnioukraińskich, w szczególności na znaczenie czynu zbrojnego Ukraińskich Strzelców Siczowych.

W pewnej mierze zbliżone stanowisko zajął Jarosław Hrycak, autor trzeciej z najważniejszych syntez historii Ukrainy opublikowanych po 1991 r.⁴³ Również w centrum jego zainteresowania pozostaje wiele tematów ważnych dla zwolenników tradycyjnego paradygmatu narodowego. Różni go jednak od nich szersze, bardziej kontekstowe (z elementami kompa-

³⁹ *Україна кризь віки*. Seria ukazywała się w latach 1998–2000 w kijowskim wydawnictwie „Alternatywy”.

⁴⁰ Zob. przykładowo С. Кульчицький, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*, Київ 1999. Jeśli chodzi o opracowania poświęcone innym epokom historycznym, warto zarekomendować np.: О. Русина, *Україна під Татарями і Литвою*, Київ 1998.

⁴¹ В. Сарбей, *Національне відродження України*, Київ 1999.

⁴² *Історія України*, керівник авт. кол. Ю. Зайцев, Львів 1996. W następnych latach praca ta była znawiana i uzupełniana. Zaliczenie jej do scharakteryzowanego wyżej nurtu jest oczywiście umowne. Synteza przygotowana została przez kilkunastu autorów i nie jest całkowicie jednorodna. Wszystkie teksty mieszczą się w tradycjach dyskursu narodowego, są wśród nich jednak partie mniej i bardziej zachowawcze w sensie koncepcyjno-metodologicznym. Sami autorzy reklamują książkę w następujący sposób: „Publikacja odzęgtuje się zarówno od stereotypów czasów «zastoju», jak i współczesnych «mitów patriotycznych», konsekwentnie i wszechstronnie naświetla historię ukraińskiej państwowości, heroicznej i tragicznej walki o jej umocnienie, historię formowania się narodu ukraińskiego i jego przekształcania się w nowoczesną nację”. Cyt. za notką na stronie redakcyjnej drugiego wydania pracy z 1998 r.

⁴³ Я. Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття*, Львів 1996. Praca ta ukazała się również w języku polskim. J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000.

ratystycznymi) spojrzenie na rozwój „sprawy ukraińskiej”, a także gotowość przeniesienia na grunt ukraiński nowych zdobyczy metodologicznych historiografii zachodniej. Podobnie jak Łytwyn Hrycak przesuwając początek ukraińskiej rewolucji na rok 1914. W mniejszym stopniu interesują go jednak takie tradycyjne tematy, jak heroizowany przez Łytwyna „czyn legionowy”. Jako jeden z pierwszych ukraińskich historyków Hrycak tak mocno podkreślił modernizacyjną rolę pierwszej wojny światowej, która jego zdaniem znacznie przyspieszyła proces formowania się Ukraińców jako nowoczesnego narodu⁴⁴.

W każdej z omówionych syntez — niezależnie od wszystkich dzielących je różnic — Wielka Wojna pozostaje wyraźnie na drugim planie, interesując autorów przede wszystkim w kontekście wydarzeń późniejszych. Jest to — a w każdym razie było do niedawna — zjawisko symptomatyczne dla ukraińskiej historiografii w ogóle. Nieco złośliwie skomentował je na łamach opiniotwórczej kijowskiej „Krytyki” Mykoła Borowyk: „W naszej literaturze historycznej kluczowymi wydarzeniami XX stulecia są: Ukraińska Rewolucja i Druga Wojna Światowa. Ten schemat — niewzruszony jak historia KPZR — dostał nam się w spadku po sowieckiej historiografii i polityce, a ściślej: po sowieckiej polityce i historiografii. Na razie zdołaliśmy tylko zmienić barwy. Chociaż ostatnio były czynione próby zakwestionowania unikatowości doświadczenia rewolucji, chociaż proponowano «rozciągnąć» chronologię katastrofy, która zrodziła i projekt sowiecki, i ukraiński «zryw», do roku 1914, to również w tych wypadkach Wielka (a więc — Pierwsza Światowa) Wojna postrzegana jest jako uwertura do naprawdę znaczących wydarzeń — rewolucji z lat 1917–1921”⁴⁵.

Słowa Borowyka pozwalają nam lepiej zrozumieć przyczyny pewnego zapóźnienia studiów nad pierwszą wojną światową prowadzonych na Ukrainie po 1991 r. Do prawdziwej zapaści na tym odcinku doszło w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych, kiedy praktycznie całą energię badaczy mogących zająć się interesującymi nas tematami absorbowało zapełnianie różnego rodzaju „białych plam” związanych z dziejami rewolucji ukraińskiej. Bardzo wymowny jest fakt, iż w roku 1994 — w osiemdziesiątą rocznicę wybuchu Wielkiej Wojny — na łamach „okrętu flagowego” ukraińskiej historiografii, czasopisma „Ukraiński Istoryczny Żurnał”, nie ukazał się ani jeden tekst, który by wojny tej dotyczył⁴⁶. Pewne zmiany zarysowały się dopiero pod koniec dekady. Ich zapowiedzią było zorganizowanie w 1998 r. w Kijowie i Czerniowcach dwóch dużych konferencji poświęconych wydarzeniom z lat 1914–1918⁴⁷. Do poważniejszego ożywienia badań nad pierwszą wojną światową doszło jednak na Ukrainie dopiero na początku następnego stulecia — w związku ze zbliżającą się kolejną „okrągłą”, tym razem dziewięćdziesiątą, rocznicą wybuchu konfliktu.

Olbrzymią rolę odegrać miało osobiste zaangażowanie Ołeksandra Rejenta — wicedyrektora Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk, a zarazem szefa Oddziału

⁴⁴ Wszystkie trzy przedstawione wyżej syntezы bardzo obszernie omawia w swojej pracy Tomasz Stryjek. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?...*, s. 459–480, 505–564, 654–778.

⁴⁵ М. Боровик, *Міт революції і нова схема української історії*, „Критика” 2013, ч. 7–8 (189–190), <http://krytyka.com/ua/articles/mit-revolutsiyi-i-nova-skema-ukrayinskoyi-istoriyi> (dostęp 20 XI 2014).

⁴⁶ Szusznie zwrócili na to uwagę Ołeksandr Rejent i Bohdan Janyszyn. О. Реєнт, Б. Янишин, *Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз*, „Український історичний журнал” 2004, ч. 4, s. 15.

⁴⁷ Materiały z tych konferencji ukazały się następnie drukiem: *Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції, 14–15 травня 1998*, Київ 1998; *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.)*, Чернівці 2000.

Historii Ukrainy XIX i początku XX w. tej placówki. W latach 2004–2007 historyk ten opublikował (wraz z Ołeksandrem Serdiukiem) obszerną monografię *Pierwsza wojna światowa i Ukraina*⁴⁸, ogłosił też dwa ważne artykuły podsumowujące stan refleksji naukowej i postulujące nowe kierunki badań nad problematyką „pierwszowojenną”⁴⁹. Ważnym forum dla badaczy zajmujących się zagadnieniem Wielkiej Wojny stało się też redagowane przez Rejenta pismo „Problemy istoriji Ukrainy XIX–początku XX st.”⁵⁰. Większość publikujących na łamach periodyku autorów weszła następnie w skład zespołu, który przygotował pod kierunkiem Rejenta tom *Wielka Wojna lat 1914–1918 i Ukraina*. Praca ta ukazała się drukiem pod koniec 2013 r. w związku z nadchodzącą setną rocznicą wybuchu wojny⁵¹. Tom fetowany był jako prawdziwe wydarzenie naukowe⁵² — w znacznej mierze słusznie. Niewątpliwie stanowi on najobszerniejsze jak dotąd, najbardziej ambitnie zakrojone w literaturze ukraińskiej opracowanie tematu. Wprawdzie mamy do czynienia nadal ze zbiorem studiów, a nie ze spójną koncepcyjnie syntezą, trzeba jednak podkreślić, że redaktorowi udało się zgromadzić grono najbardziej reprezentatywnych autorów, a sama praca stanowi udaną próbę podsumowania najważniejszych kierunków badań nad pierwszą wojną światową prowadzonych obecnie na Ukrainie.

Bilans tych badań — mimo ich sporego zapóźnienia w momencie startu u progu lat dziewięćdziesiątych — wydaje się dzisiaj jak najbardziej pozytywny. Co prawda nie doczekaliśmy się dotąd syntetycznego opracowania problemu, zupełnie brakuje też — jeśli nie liczyć krótkich ujęć podręcznikowych — publikacji, które zajmowałyby się Wielką Wojną jako zagadnieniem historii powszechnej, jednak ogólnie poszukiwania naukowe posunęły się znacznie do przodu. Postęp nastąpił przede wszystkim w zakresie badań szczegółowych, dotyczących różnych aspektów dziejów Ukrainy i kwestii ukraińskiej w latach wojny.

Historycy ukraińscy powrócili po 1991 r. do wielu tematów podejmowanych już przez badaczy wcześniejszych. W większości wypadków pozwoliło to wyraźnie pogłębić stan naszej wiedzy, co wiązało się przede wszystkim z wprowadzeniem do obiegu nowych bądź niewykorzystywanych dotąd szerszej źródeł archiwalnych. Spory postęp dokonał się m.in. w zakresie badań nad miejscem sprawy ukraińskiej w polityce mocarstw centralnych. Zawdzięczamy to głównie ukazaniu się gruntownych monografii pióra Serhija Popyka i Ołeksija Kurajewa⁵³. Tradycyjnie ukraińscy badacze wracali w tym kontekście również do rokowań w Brześciu Litewskim. Trudno mówić tu o nowych ustaleniach faktograficznych,

⁴⁸ Tytuł sugeruje szersze ujęcie, praca koncentruje się jednak na rozwoju ekonomicznym i procesach społecznych zachodzących na ziemiach ukraińskich w latach wojny. O. Реєнт, О. Сердюк, *Перша світова війна і Україна*, Київ 2004.

⁴⁹ O. Реєнт, Б. Янишин, *Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз...*; idem, *Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні аспекти*, „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки”, вип. 16, Київ 2007, s. 88–103.

⁵⁰ Na łamach tego czasopisma regularnie pojawiają się teksty dotyczące pierwszej wojny światowej. W latach 2002 i 2005 ukazały się ponadto numery specjalne „Problemów” (t. IV i IX) prawie w całości poświęcone temu zagadnieniu.

⁵¹ *Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна*, упор. О. Реєнт, Київ 2013.

⁵² W 2014 r. na łamach „Ukrajniskiego Istorycznego Żurnalu” ukazała się piętnaściostronicowa (!) pochwalna recenzja tego opracowania pióra W. M. Tkaczenki. „Український історичний журнал” 2014, ч. 2, с. 217–231.

⁵³ С. Попик, *Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни*, Київ–Чернівці 1999; О. Кураєв, *Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні*, Київ 2006; idem, *Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні*, Київ 2009.

istotna była raczej reinterpretacja pokoju brzeskiego. Układ zawarty 9 II 1918 r. przez delegatów Centralnej Rady oceniany jest dzisiaj przez ukraińską historiografię zdecydowanie pozytywnie. Jak pisze Hennadij Strelski: „był on świadectwem międzynarodowego uznania Ukrainy jako państwa niezależnego, proklamował korzystny dla niej pokój bez aneksji i kontrybucji, wyznaczył jej zachodnie granice”⁵⁴.

Często podejmowanym wątkiem, obecnym od dawna w literaturze historycznej, są również spory orientacyjne, które podzieliły ukraińskie elity po wybuchu wojny. Dzięki publikacjom lwowskiego historyka Iwana Patera doczekaliśmy się wreszcie w związku z tym wszechstronnego opracowania działalności Związku Wyzwolenia Ukrainy⁵⁵. Nieźle zbadana jest również aktywność reprezentacji politycznej Ukraińców galicyjskich⁵⁶, brakuje natomiast nadal szerszego naświetlenia działań różnych ukraińskich środowisk i ugrupowań na terenie imperium Romanowów. Większość badaczy ukraińskich jest zdania, że spory o orientację w dobie pierwszej wojny światowej utrudniły wypracowanie spójnej strategii ruchu narodowego i rzutowały negatywnie na położenie kwestii ukraińskiej. Warto w tym kontekście odnotować ciekawą polemiczną opinię sformułowaną w tekście Ołeksandra Rejenta i Bohdana Janyszyna. „Należy zaznaczyć — zauważają ci badacze — że podobna «wielowektorowość» orientacji politycznych była charakterystyczna nie tylko dla Ukraińców, ale i Polaków, Czechów oraz innych narodów bezpaństwowych. Oprócz stron negatywnych miała ona również pozytywne momenty, w szczególności dawała pewne alternatywy, jeśli chodzi o prowadzenie walki politycznej i poszukiwanie politycznych sojuszników, z czego w pełni skorzystali Polacy, a czego wykorzystać nie potrafili Ukraińcy”⁵⁷.

W ciągu ostatnich kilku lat znacznie posunęły się ponadto studia nad zagadnieniem rosyjskiej okupacji Galicji Wschodniej i Bukowiny. Powstało sporo prac na temat organizacji oraz funkcjonowania wojskowych i cywilnych władz na zajętych terenach⁵⁸, zwrócono też większą uwagę na aktywność miejscowych środowisk rusofilskich⁵⁹. Zainteresowaniem badaczy cieszy się przede wszystkim pierwsza okupacja rosyjska w latach 1914–1915⁶⁰, ukazało się jednak również nieco opracowań dotyczących okresu 1916–1917⁶¹.

Innym tematem obecnym — choć marginesowo — już w historiografii międzywojennej są losy żołnierzy ukraińskich z armii rosyjskiej w obozach jenieckich Niemiec i Austro–

⁵⁴ Cyt. za: O. Реєнт, Б. Янишин, *Перша світова війна в українській історіографії...*, s. 35.

⁵⁵ Zob. przede wszystkim: I. Патер, *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*, Львів 2000.

⁵⁶ Wiele nowych informacji na ten temat mieści przywoływana już praca Serhija Popyka *Українці в Австрії 1914–1918...*

⁵⁷ O. Реєнт, Б. Янишин, *Перша світова війна в українській історіографії...*, s. 36, 37.

⁵⁸ I. Патер, *Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр.*, w: *Історія державної служби в Україні*, т. I, Київ 2009, s. 379–409; I. Кучера, *Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.*, Чернівці 2005 (autoreferat pracy doktorskiej).

⁵⁹ В. Любченко, *Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровільних військових частин з галичан — українців русофільської орієнтації (1914–1920)*, ПІУ XIX–XX, вип. 16, Київ 2009, s. 115–131. Tekst przedrukowany został również w pracy: *Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна...*, s. 179–193.

⁶⁰ Przegląd literatury na ten temat znaleźć możemy w cytowanym już artykule: I. Льницький, *Проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.)...*, s. 320–344.

⁶¹ В. Любченко, *Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.)*, ПІУ XIX–XX, вип. 8, Київ 2004, s. 50–72; idem, *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.)*, ПІУ XIX–XX, вип. 19, Київ 2011, s. 345–368.

Węgier. W ostatnich latach kwestią tą wnikliwie zajął się w swojej monografii i w kilku artykułach kijowski badacz Ihor Sribniak⁶². Jeśli mowa o tematyce wojskowej, należy też wspomnieć o nieustająco popularnym wśród historyków ukraińskich zagadnieniu, jakim są dzieje Legionu USS⁶³. Prace na ten temat nie są już chyba jednak w stanie wnieść wielu istotnych nowości.

Obszerne pole dla nowych badań, które nie były wcześniej w ogóle prowadzone, otwiera się gdzie indziej. Chodzi o różne zagadnienia związane z funkcjonowaniem społeczeństwa ziem zarówno wschodnio-, jak i zachodnioukraińskich w latach pierwszej wojny światowej. Fascynującym tematem, który doczekał się w ostatnim czasie pełniejszego omówienia, jest zagadnienie uchodźców ukraińskich (ale nie tylko) na terenie Imperium Rosyjskiego. Skalę problemu — mającego wymiar ogólnorosyjski — dobrze oddaje tytuł znakomitej monografii brytyjskiego autora Petera Gatrella *A Whole Empire Walking...*⁶⁴. Na gruncie ukraińskim wnikliwe studia nad kwestią uchodźstwa wojennego, wykorzystujące osiągnięcia zachodniej antropologii historycznej, podjęła ostatnio badaczka z Charkowa Lubow Żwanko⁶⁵. Należy jednak dodać, iż opublikowanie przez nią definitywnej monografii na ten temat nie byłoby możliwe bez wcześniejszych wysiłków m.in. takich historyków, jak Ołeksandr Serdiuk oraz Tamara Łazanska⁶⁶. Z problematyką uchodźców ściśle wiąże się inne zagadnienie podejmowane w ostatnich latach przez ukraińskich badaczy. Chodzi o pozafrontową działalność dobroczynną prowadzoną przez różne instytucje i organizacje na ziemiach ukraińskich Imperium Rosyjskiego⁶⁷. Ważnym, perspektywicznym kierunkiem badań pozostaje wresz-

⁶² I. Срібняк, *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920)*, Київ 1999; idem, *Культурно–просвітницька і організаційна діяльність СВУ у багатонаціональних таборах царської армії в Австро–Угорщині та Німеччині (1914–1917)*, ПiУ XIX–XX, с. 198–221.

⁶³ Zob. np. М. Литвин, К. Науменко, *Історія галицького стрілецтва*, Львів 1991; М. Лазарович, *Леґіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*, Тернопіль 2005.

⁶⁴ P. Gattrell, *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I*, Bloomington 1999.

⁶⁵ Л. Жванко, *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)*, Харків 2012. Zob. też np. eadem, *Судьба жєницины–беженки. По документам Первой мировой войны*, <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhshshchyny-bezhenky-ro-dokumentam-pervoy-myrovoy-voyny> (dostęp: 21 XI 2014).

⁶⁶ О. Сердюк, *Біженство в Україні під час Першої світової війни*, ПiУ XIX–XX, вип. 4, Київ 2002, с. 111–132; Т. Лазанська, *Німці — виселенці українських губерній у роки Першої світової війни*, ibidem, с. 84–110; eadem, *Становище біженців України в роки Першої світової війни*, ПiУ XIX–XX, вип. 16, Київ 2009, с. 196–240. Obszerne artykuł Łazanskiej (*Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії*) znalazł się również w tomie: *Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна...*, с. 481–509.

⁶⁷ Różnymi aspektami tej problematyki zajmuje się Ołeksandr Donik. О. Донік, *Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)*, ПiУ XIX–XX, вип. 4, Київ 2002, с. 155–182; idem, *Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни*, ПiУ XIX–XX, вип. 9, Київ 2005, с. 61–86; idem, *Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню*, w: *Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна...*, с. 536–562. Zob. ропадо: А. Степаненко, *Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны*, ПiУ XIX–XX, вип. 4, Київ 2002, с. 133–154; Н. Загребельна, *Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни*, ПiУ XIX–XX, вип. 9, Київ 2005, с. 87–91.

cie życie codzienne społeczeństwa ukraińskiego w latach pierwszej wojny światowej. Studia w tym zakresie znajdują się jednak na razie na całkowicie wstępnym etapie⁶⁸.

Można by zapewne mnożyć postulaty badawcze pod adresem ukraińskich historyków. Wydaje się jednak, że studia nad pierwszą wojną światową prowadzone w ostatnich latach na Ukrainie osiągnęły już pewną „masę krytyczną”. Mimo iż w centrum uwagi nadal pozostają raczej wydarzenia późniejsze, Wielka Wojna niewątpliwie zaistniała już jako osobny, ważny temat dociekań naukowych. Co bardzo istotne, powstało też środowisko badaczy, skupiających się na tym właśnie zagadnieniu. Odrębnym tematem jest oczywiście obecność i sposób funkcjonowania pierwszej wojny światowej w zbiorowej świadomości Ukraińców. Jak się wydaje, decydującą rolę odgrywa czynnik geograficzno–historyczny. Wielka Wojna jest znacznie żywiej obecna w świadomości mieszkańców zachodniej części kraju, zwłaszcza obwodów galicyjskich i Bukowiny. Pamięć o pierwszej wojnie światowej ściśle wiąże się tutaj z pamięcią o czynie zbrojnym *ususów*, której kultywowanie stanowi element tradycyjnego wychowania patriotycznego. Sytuacja inaczej przedstawia się na terenach, które przed 1914 r. należały do Imperium Rosyjskiego, a w okresie międzywojennym (wyjątkiem jest zachodnia część Wołynia) znalazły się pod władzą bolszewików. Wielka Wojna stanowi tutaj raczej dosyć odległe, wyblakłe wspomnienie. Czy istnieje szansa, by sytuacja ta uległa zmianie? Z pewnością tak — wszystko zależy jednak od tego, czy i w jaki sposób wzrost zainteresowania tematem w kołach akademickich przełoży się na zmiany na poziomie masowej edukacji historycznej.

⁶⁸ Kilka tekstów na ten temat znalazło się w przywoływanym już wielokrotnie najnowszym tomie pod redakcją Ołeksandra Rejenta. Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na bardzo interesujący artykuł Oksany Wilszanskiej. O. Вільшанська, *Повсякденне життя і суспільні настрої населення, w: Велика війна 1914–1918 р.р. і Україна...*, s. 440–467.